

Дзера Ірина Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Національного університету
«Киево-Могилянська академія»

Федосеева Тетяна Романівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Національного університету
«Киево-Могилянська академія»

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЧОЛОВІКОМ (ЖІНКОЮ), ЯКІ ПРОЖИВАЛИ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ ЗІ СПАДКОДАВЦЕМ

28

Анотація. У тезах досліджено особливості здійснення і захисту прав на спадкування чоловіком (жінкою), які проживали однією сім'єю із спадкодавцем. Визнано, що немає єдиного підходу в законодавстві та судовій практиці щодо документів, якими може бути підтверджено факт спільного проживання неодружених партнерів однією сім'єю. Проаналізовано актуальну судову практику розгляду спорів про визнання права на спадщину та встановлення факту проживання однією сім'єю неодружених партнерів. Підтримано доцільність прийняття закону про партнерства для вирішення проблем, пов'язаних зі здійсненням права на спадкування неодружених партнерів на рівних засадах із подружжям.

Проблемні питання спадкування у жінки або чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою чи в будь-якому іншому шлюбі (далі — неодружені партнери) виникають дуже часто, а їх вирішення потребує більше зусиль, ніж у подружжя. Передусім це

зумовлено правовим статусом таких осіб, оскільки якщо статус подружжя має офіційне підтвердження — підлягає державній реєстрації у порядку, визначеному законом¹, то для неодружених партнерів таку процедуру законодавством не передбачено. Ще більш проблемним є питання спадкування неодруженими партнерами однієї статі, правовий статус яких взагалі не врегульовано законом.

Чи буде цю проблему вирішено на законодавчому рівні — питання часу. Усі передумови для цього є, враховуючи зобов'язання, які взяла Україна для набуття членства в ЄС, і шлях, який законодавець уже пройшов для закріплення на рівні закону положень про неодружених партнерів, що, хоч і не вирішує усіх проблем, однак свідчить про спроби держави врегулювати відносини таких осіб (насамперед майнові).

Цивільний кодекс України (далі — ЦК України) розробляли з 1996 р. Спочатку у ньому, зокрема, містилася норма, відповідно до якої члени сім'ї спадкодавця, які проживали з ним не менше ніж п'ять років до відкриття спадщини, належали до третьої черги спадкоємців за законом (стаття 1502)². У процесі роботи над проектом ЦК України та подальшого прийняття його у 2003 р. було змінено черговість спадкування — з третьої на четверту чергу, а також було змінено формулювання «членів сім'ї» на «осіб», які проживали із спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до відкриття спадщини³.

29

¹ Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.

² Проект Цивільного кодексу України в редакції від 20.12.1996 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12096.

³ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями станом на 10.11.2024). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Основною причиною початкового запровадження відповідних положень була необхідність законодавчого врегулювання відносин спадкування особами, які проживали разом зі спадкодавцем однією сім'єю протягом останніх п'яти років, які не були членами сім'ї спадкодавця і фактично не входили до кола спадкоємців за законом. Адже основною умовою входження до кола спадкоємців за законом були відносини кровного споріднення, усиновлення або офіційно зареєстрований шлюб. Запровадження такої норми було певною мірою зумовлене напрацюваннями проекту Сімейного кодексу України (далі — СК України), який вводив нове поняття — «чоловік та жінка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі». Після набуття чинності СК України⁴ до статті 74 СК України вносили зміни. З позиції авторки цих змін З. В. Ромовської випливає, що шлюб і так званий цивільний шлюб є двома формами організації сімейного життя, які є максимально наближеними. Аналізуючи поняття шлюбу, вона також акцентує увагу, що жінка і чоловік у цьому союзі («цивільний шлюб») мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя⁵.

Передумовою правки зазначених положень стала проблема, що виникла в судовій практиці при розгляді спорів про визнання факту проживання однією сім'єю, яка полягала в тому, що один або обидва партнери з такого фактичного шлюбу перебували в іншому зареєстрованому шлюбі. Тому було вирішено внести відповідне уточнення до СК України про те, що стаття 74 цього кодексу поширюється лише на осіб, які проживають у незареєстрованому шлюбі, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі.

⁴ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

⁵ Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 65, 167.

Верховний Суд, підкреслюючи необхідність розмежування сфер дії статей 74 СК України і 1264 ЦК України, зазначив, що стаття 74 СК України має спрямованість на урегулювання підстав набуття права на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі; на відміну від статті 74 СК України, стаття 1264 ЦК України спрямована на регулювання кола осіб, які належать до четвертої черги спадкоємців за законом⁶.

Той факт, що у законодавстві не закріплено поняття неодружених партнерів, є проблемою як із теоретичного, так і з практичного погляду. На підставі статей 3, 74 і 91 СК України можна виділити ознаки такого партнерства як союзу чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю. Такий союз не є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя, у т. ч. у спадкуванні. Відповідно до частини 2 статті 21 СК України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Разом з тим, на їхні майнові відносини поширюються правила, встановлені для подружжя (про спільну сумісну власність та утримання).

Визначення у статті 1264 ЦК України осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до часу відкриття спадщини, не обмежується партнерами, тому може застосовуватись і до інших осіб (родичі, інші особи, які спільно проживали із спадкодавцем визначений строк та відповідають іншим ознакам члена сім'ї).

Передумовою для спадкування одним із неодружених партнерів майна іншого партнера є або наявність договору про спільне проживання, або звернення до суду з заявою про визнання права на спадщину і відсутність спадкоємців попередніх черг.

⁶ Постанова ОП КЦС ВС від 18.09.2023 р. у справі № 582/18/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113690426>.

Якщо між особами, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у зареєстрованому шлюбі, було укладено договір про спільне проживання або подібний (законодавством не визначено його правову природу та зміст), то до суду звертатись не потрібно. Однак на практиці такі договори укладають рідко.

Крім того, слід констатувати невідповідність норм про нотаріат, ЦК України і СК України щодо таких договорів неодружених партнерів, оскільки у разі звернення до нотаріуса для прийняття спадщини необхідно надати докази спільного проживання разом з спадкодавцем, серед яких договір не зазначено.

Зокрема, згідно з пунктом 4.2 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України передбачено, що доказом родинних та інших відносин спадкоємців зі спадкодавцем є: свідоцтва органів реєстрації актів цивільного стану, повний витяг із реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису, копії актових записів, копії рішень суду, що набрали законної сили, про встановлення факту родинних та інших відносин⁷.

У разі якщо до складу спадщини входить нерухоме майно, партнер у незареєстрованому шлюбі зобов'язаний звернутися до нотаріуса, але вже з заявою про отримання свідоцтва про право на спадщину.

Тож у разі звернення неодруженого партнера із заявою про прийняття спадщини чи із заявою про отримання свідоцтва про право на спадщину до нотаріуса з долученням до такої заяви як доказу укладеного між неодруженими партнерами договору про спільне проживання або поді-

⁷ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>.

бного договору, він із великою часткою імовірності отри-має відмову щодо прийняття такої заяви на підставі недо-веденості факту належності до четвертої черги спадкоєм-ців. Це зумовлює значну кількість звернень неодруженим партнером-спадкоємцем до суду.

У судовій практиці вирішення подібних спорів є уста-леним такий підхід. Для закликання до спадкування дру-гого з неодружених партнерів, незалежно від виду майна, що входить до складу спадщини, необхідно довести факт спільного проживання протягом останніх п'яти років зі спадкодавцем і відсутність спадкоємців попередніх трьох черг спадкоємців. Тому в такому випадку подають не окремий позов про встановлення такого факту, а позов про визнання права на спадкове майно, під час розгляду якого партнер повинен надати докази спільного прожи-вання, а суд має встановити факт такого проживання од-ночасно з визнанням за ним права на спадщину.

Велика Палата Верховного Суду зазначає, що факт про-живання однією сім'єю без реєстрації шлюбу (як і інші юридичні факти) належить до предмета доказування і підлягає встановленню при ухваленні судового рішення, якщо цей факт пов'язаний з будь-якими заявленими позо-вними вимогами. Обґрунтування позиції суду щодо під-твердження чи спростування факту спільного прожи-вання однією сім'єю без реєстрації шлюбу у справах позовно-го провадження має бути наведено у мотивувальній частині рішення⁸.

Разом з тим, як показує аналіз судової практики, у разі наявності спору звернення до суду передбачає часто по-еднання вимог: про встановлення факту проживання

⁸ Постанова ВП ВС від 10.04.2024 р. у справі № 760/20948/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520073>; Постанова ВП ВС від 23.01.2024 р. у справі № 523/14489/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116920101>.

однією сім'єю, визнання права власності на майно в порядку спадкування⁹.

Право власності спадкоємця на спадкове майно підлягає захисту в судовому порядку шляхом його визнання у разі, якщо таке право оспорує або не визнає інша особа, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності (стаття 392 ЦК України). У разі якщо спір виникає через неможливість документального оформлення права на спадщину, а спору про безпосереднє право на неї немає, спадкоємець може оскаржити відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальних дій у судовому порядку¹⁰.

34 Наведені негативні тенденції щодо необхідності підтвердження факту проживання однією сім'єю почали застосовувати не лише у законодавстві про нотаріат і не тільки щодо спадкових правовідносин. Зокрема, подібну практику використовують і у відносинах про особисте розпорядження щодо одноразової грошової допомоги, яке стосується права на її отримання членами сім'ї військовослужбовця. Наприклад, передбачено віднесення до таких членів сім'ї неодруженого партнера за умови, що цей факт встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили¹¹.

Отже, умова про необхідність встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю у рішенні суду є результатом звуженого розуміння статті 74 СК України. Такий необґрунтований підхід, тим не менш, досить широко застосовують у практиці, і ми вже бачимо його вплив

⁹ Постанова ВС від 10.05.2022 р. у справі № 761/34780/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104258374>.

¹⁰ Постанова ВС від 24.08.2022 р. у справі № 538/2344/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106051936>.

¹¹ Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (ст. 16⁻¹) від 20.12.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#n585>.

на законодавство. Те, що факт проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу може бути встановлено судовим рішенням (стаття 315 Цивільного процесуального кодексу України), не виключає того, що такий факт може впливати з укладеного між ними договору. Такий висновок підтверджується аналізом статей 3, 7, 9 і 74 СК України та положень ЦК України про договір. Проблему може бути вирішено, якщо Україна виконає взяті на себе зобов'язання щодо законодавчого врегулювання відносин між неодруженими партнерами, результатом чого має стати прийняття відповідного закону (проект перебуває на розгляді Верховної Ради України вже понад рік), і буде закріплено обов'язкову державну реєстрацію не лише шлюбу, а й партнерства (одно- і різностатевого). У такому випадку неодружені партнери зможуть мати рівні права на спадкування за законом із подружжям.

Із наявних інструментів у неодружених партнерів залишається варіант складання заповіту, у разі наявності якого звертатись до суду немає потреби, адже заповідач може призначити спадкоємцем будь-яку особу, не обмежуючись лише особами, що є спадкоємцями за законом. Якщо заповіту немає, зазначені вище положення щодо доведення факту спільного проживання є обов'язковими.

Можна також узяти до уваги інші правові інструменти, спрямовані на передання майна у власність іншому партнеру, які мають схожі ознаки зі спадкуванням, але за яких потреби у встановленні в судовому порядку факту проживання разом зі спадкодавцем немає:

- заповідальне розпорядження щодо вкладів у банківській установі;
- призначення іншого неодруженого партнера особою, до якої має перейти право на одержання страхової виплати у разі його смерті;
- укладення спадкового договору.

Також слід зазначити, що проблема врегулювання і визнання відносин між неодруженими партнерами потребує швидкого вирішення, зважаючи на те, що багато неодружених партнерів не проживають наразі спільно (проходження військової служби, внутрішнє переміщення у межах країни та переміщення за кордон з тимчасово окупованих територій та районів бойових дій). У майбутньому це може збільшити навантаження на суди для вирішення спадкових спорів, у т. ч. щодо безвісно відсутніх осіб.